

Історія України

DOI: 10.31110/consensus/2022-04/005-013

УДК (UDC) 903 (477.51) "638"

ПОШУКИ ПАЛЕОЛІТУ ТА ЇХ ПЕРСПЕКТИВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ СЕЙМУ

Дмитро Ступак

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу
археології кам'яного віку,
Інститут археології НАН
України,
м. Київ, Україна;
старший викладач кафедри
історії України Сумського
державного педагогічного
університету імені
А.С.Макаренка,
м. Суми, Україна
e-mail: stupak17@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0809-2179>

У роботі аналізується стан дослідженості палеоліту західної, української, частини басейну Сейму. Констатується, що досі на цій території не знайдено жодної стоянки із зафіксованою наявністю культурного шару. Ця територія значно контрастує із правим берегом басейну Середньої Десни та східною частиною басейну Сейму, де сконцентрована значна частина пам'яток палеоліту Деснянського басейну. Судячи із знахідок плейстоценової фауни, наявності зручних ділянок для облаштування стоянок, забезпеченості кварцитовою сировиною, така невтішна ситуація із виявленням палеолітичних пам'яток на західній частині басейну Сейму є результатом відсутності цілеспрямованих робіт з їх пошуків. Найбільш перспективними для таких робіт є правий берег Сейму та басейн його правої притоки – річки Клевень.

Ключові слова: Палеоліт, басейн Середньої Десни, басейн Сейму, плейстоценова фауна, креміль, кварцит

THE SEARCH FOR THE PALEOLITHIC AND THEIR PROSPECTS IN THE UKRAINIAN PART OF THE BASIN OF SEIM

Dmytro Stupak

PhD., Research Fellow in the
Department of Stone Age
Archeology, Institute of
Archaeology, the National
Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine;

The study of the Paleolithic of the Desna basin has been going on for more than a hundred years. During this time, a significant number of points of different periods of the Paleolithic time were discovered. A significant number of them are concentrated in the basin of the Middle Desna (Fig. 1). The overwhelming majority of Paleolithic sites of the Middle Desna are concentrated within the loess islands on the

Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine
e-mail: stupak17@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0809-2179>

right bank of the river. Another significant concentration of sites is located in the eastern part of the Seim basin, on the territory of Russia (Fig. 2).

The concentrations of points on the right bank of the Middle Desna and the eastern part of the Seimas basin contrast significantly with the western, Ukrainian part of the Seimas basin (Fig. 1). At present, not a single Paleolithic site with a recorded presence of a cultural layer is known in this territory. What is the reason for this situation and the prospects for the discovery of Paleolithic sites here?

A good saturation with Paleolithic sites, as a rule, is noted in territories that were well provided with food resources in the Paleolithic time, which in modern times is expressed in the presence in such regions of frequent finds of the Pleistocene fauna and also have favorable conditions for the arrangement of sites and equipped with flint or other stone raw materials for to produce of tools. An example of such a territory is the right bank of the middle reaches of the Desna. The territory of the eastern part of the Seim basin was also well provided with food resources and places for sites. The sites of the region demonstrate the availability of various types of flint raw materials to their inhabitants.

The presence of finds of the Pleistocene fauna, the existence of convenient places for arranging sites, the availability of quartzite raw materials convincingly indicate that there are all prerequisites for identifying new Paleolithic sites in the western, Ukrainian part of the Seim basin. And such a disappointing situation with the discovery of Paleolithic sites is the result of the lack of targeted work to search for them. The most promising for prospecting are the right bank of the Seim and the basin of its right tributary, the Kleven River.

Keywords:

Paleolithic, Middle Desna basin, basin of Seim, Pleistocene fauna, flint, quartzite

Ступак, Д. (2022). Пошуки палеоліту та їх перспективність в українській частині басейну Сейму. *Консенсус*, 4, 5-13.

URL:

<https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/32>

Постанова проблеми. Вивчення палеоліту басейну Десни триває вже більше ста років. За цей час відкрито значну кількість пам'яток різних періодів палеолітичної доби. Значна їх кількість сконцентрована у межах Північно-Східної України, у Середньому Подесенні (рис. 1). Переважна більшість палеолітичних

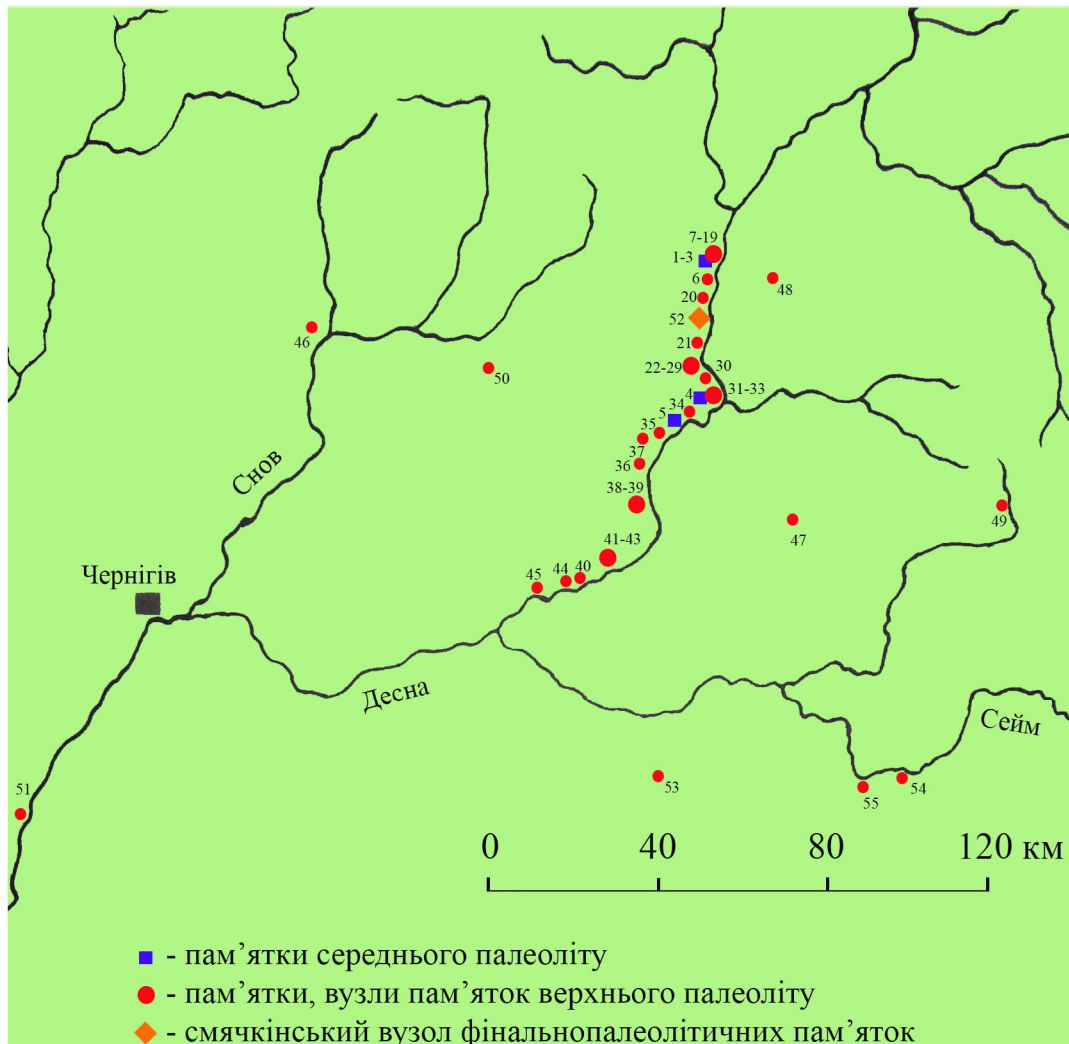

Рис. 1. Карта розташування палеолітичних пам'яток Північно-Східної України.
Пам'ятки середнього палеоліту: 1 – Язві, 2 – Горіховий лог, 3 – Мосолів Рів, 4 – Чулатів III (Заровська круча), 5 – Араповичі.

Пам'ятки верхнього палеоліту: 7 – Пушкарі I (Пасека), 8 – Пушкарі II (Оникеїв Рів I), 9 – Оникеїв Рів II, 10 – Пушкарі III (Сосонницький Рів), 11 – Пушкарі IV, 12 – Пушкарі V (Харківський Рів), 13 – Пушкарі VI (Крейдяний Рів), 14 – Пушкарі VII (Покровщина), 15 – Пушкарі VIII (Кравцов Рів), 16 – Погон (П'ятий метр), 17 – Пушкарі IX (Бугорок), 18 – Давидів березняк, 19 – Крейдяний Рів (верхів'я урвища), 20 – Лисконоги, 21 – Киселівка II, 22 – Ведмежий яр, 23 – Кут, 24 – яр Штанці, 25 – Новгород-Сіверська стоянка, 26 – Новгород-Сіверський – вул. Красноармійська, 27 – Новгород-Сіверський – Пором, 28 – Попова яруга, 29 – Собача балка, 30 – Комань, 31 – Чулатів I (Крейдяний майдан), 32 – Чулатів II (Робочий Рів), 33 – Чулатівський крейдяний кар'єр, 34 – Дробишів, 35 – Західне Юхнівське городище, 36 – Дігтярівка, 37 – Горбів, 38 – Мізин, 39 – Мізин II, 40 – Вишеньки, 41 – Бужанка 1, 42 – Бужанка 2, 43 – Дякова гора, 44 – Черешеньки, 45 – Оболюня, 46 – Клюси, 47 – Вороніж, 48 – Дібровка, 49 – Велика Бобилівка, 50 – Майбутнє 2, 51 – Радівниця, 52 – Смячкінський вузол фінальнопалеолітичних пам'яток: Смячка 14 А, Б, В, Г, Залісся 1, 2, 3, 4, Балка 1, 2, Крейда 1, 2, 3, Бор, Бугри, 53 – Шаповалівка, 54 – Піски, 55 – Клепали.

місцезнаходжень Середнього Подесення розташована в межах лесових островів правого берега річки. Саме на правому березі Середньої Десни розташовані такі всесвітньовідомі стоянки як Мізин, Новгород-Сіверська, Пушкарівський вузол палеолітичних пам'яток. На цій же території вже у ХХІ ст. продовжують виявляти нові стоянки, Зокрема, у південній частині концентрації пам'яток були відкриті нові стоянки верхнього палеоліту Бужанка 2 та Оболоння¹.

Ще одну значну концентрацію пам'яток утворюють палеолітичні пункти, розташовані у східній частині басейну Сейму, на території росії (рис. 2). Зокрема, на цій території розташована відома стоянка Авдеево², яка є однією з самих яскравих пам'яток костюнківсько-авдеевської культури, власне у назві якої це і відобразилося. А також група поселень із самобутнім крем'яним інвентарем – Бики – Пени³.

Із концентраціями пам'яток правого берега Середньої Десни та східної частини басейну Сейму значно контрастує лівобережжя Середньої Десни і у тому числі західна, українська, частина басейну Сейму (рис. 1).

Перші знахідки, які пов'язували з палеолітом, на території західної частини басейну Сейму були зроблені ще у ХІХ ст. Біля с. Шаповалівка, Конотопського району, у 1879 р. на глибині 2,45 м були виявлені кістки мамонта та крем'яна пластина із слідами утилізації. Але пізніші роботи, проведені М.Я. Рудинським не виявили ознак стоянки⁴. У 1990 р., із метою знайти стоянку, місцевість була прошурфована Н.О. Миловановою, але і її роботами наявність палеолітичної стоянки не була підтверджена⁵.

У 1988 р., біля с. Піски, Конотопського району, на лівому березі Сейму, у підшви відслонення берегу висотою 6 м, знайдено кварцитове скребло на відщепі,

¹ Ступак Д.В. Нова верхньопалеолітична стоянка Бужанка 2 у Подесенні. *Проблеми археології Середнього Подніпров'я*: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. Київ-Фастів, 2005. С. 40-53; Stupak D. Les assemblages lithiques du site epigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*. 2014. 118. Р. 538-553. Ступак Д.В., Грибченко Ю.М., Комар М.С., Хлопачев Г.А. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Епіграфетські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Археологічний альманах*. 2014. № 31. С. 9-30; Demay L., Vasyliiev P.M., Koulakovska L.V., Stupak D.V., Shydlovskiy P.S., Belyaeva V.I. Palaeolithic human societies during the Upper Pleniglacial through their relations with other animals in Ukrainian archaeological sites. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 37 (4). С. 82-93.

² Гвоздовер М.Д. Кремневый инвентарь Авдеевской верхнепалеолитической стоянки. *Восточный граветт*. Москва: Научный мир, 1998. С. 234-278.

³ Чубур А.А. Би́ки. Новый палеолитический регион и его место в верхнем палеолите Русской равнины. Брянск, 2001. 132 с.; Ахметгалеева Н.Б. Каменный век Посеймья: верхнепалеолитическая стоянка Би́ки-7. Курск: Мечта, 2015. 254 с.

⁴ Рудинський М.Я. До питання про палеолітичну знахідку у с. Шаповалівці на Конотопщині. *Четвертинний період*. 1930. Вип. 1/2. С. 37-42.

⁵ Милованова Н.А. Отчет об археологических обследованиях на территории Сумской области в 1990 году. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. експ. 1990/77.

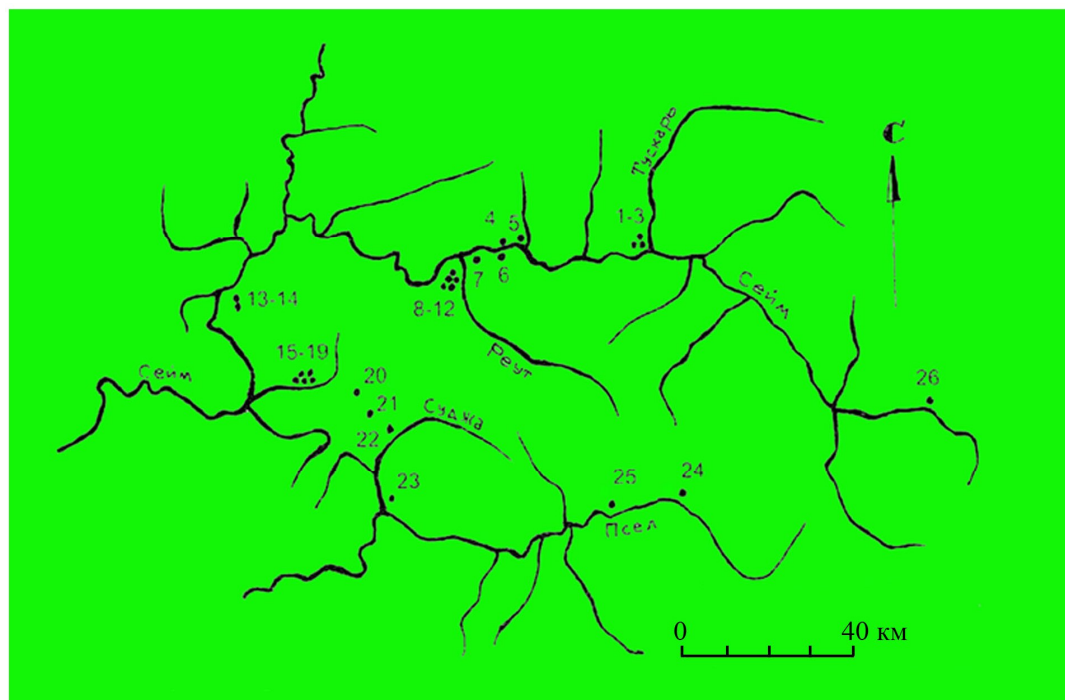

Рис. 2. Карта розташування палеолітичних пам'яток басейну східної частини Сейму та верхів'я Псла (за А.А. Чубуром).

1-3 – Курські стоянки, 4 – Сорокіно, 5 – Авдеево, 6 – Дічня, 7 – Курська АЕС, 8-12 – Бикі 1-5, 13-14 – Октябрьское 1 (Сучкіно) й Октябрьское 2, 15-19 – Крепна і Ветрено, 20 – Погребкі, 21 – Руская Поречная, 22 – Малая Локня, 23 – Суджа, 24 – Зоріно, 25 – Гремячка, 26 – Гушино (Чубур 2001, с. 5, рис. 1).

розмірами 4,3×7,3 см, а також крем'яний патинований нуклеус із двосторонніми безсистемно розташованими негативами⁶.

У тому ж році, біля села Клепали Конотопського району, у лесових відслоненнях було знайдено кілька патинованих кременів із слідами використання та оброблений кварцит⁷.

У 1989–1990 рр. експедицією під керівництвом Н.О. Милованової були проведені роботи на околиці села Велика Бобилівка, Шосткінського району. Тут, на мису

⁶ Милованова Н.А. К вопросу о существовании палеолита на территории Сумской области. *Проблемы археологии Сумщины*: тезисы докладов областной научно-практической конференции (Сумы, апрель 1989). Сумы, 1989. С. 17-18; Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите. *Питання археології Сумщини*: матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини» (Сумы, квітень 1989 р.). Сумы, 1990. С. 33-36.

⁷ Там само.

першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень, у 70-х роках XX ст., місцевими мешканцями, під час господарських робіт були знайдені кістки та зуби мамонта і кілька крем'яних артефактів. В одному з шурфів 1989 р., на глибині 0,6 м був знайдений кварцитовий наконечник з виділеним двома виїмками черешком. Трохи нижче, було знайдено кілька невиразних крем'яних, кварцитових та сланцевих знахідок із негативами сколів, а також фрагменти трубчастих кісток та шматки мергелю. У наступному році була досліджена площа 12 кв. м, але знахідки не були виявлені. Тож, на жаль, наявність палеолітичної стоянки у цьому пункті залишилась не підтвердженою⁸.

Таким чином, у басейні західної, української, частини Сейму не відомо жодної палеолітичної стоянки із зафіксованою наявністю культурного шару.

Метою даної роботи є спроба з'ясувати у чому ж причина такої ситуації і чи є перспективи відкриття палеолітичних стоянок на цій території?

Виклад основного матеріалу. Гарна насиченість пам'ятками палеоліту, як правило, відмічена на територіях, які: були гарно забезпечені у палеолітичний час харчовими ресурсами, що у сучасності виражено в наявності у таких регіонах частих знахідок плейстоценової фауни; мають зручні умови для облаштування стоянок; забезпечені крем'яною, або ж іншою кам'яною сировиною для виготовлення знарядь.

Прикладом такої території може слугувати правобережжя середньої течії Десни. Перспективність для опанування цих земель людьми палеоліту, у першу чергу була обумовлена зручними для їх існування природно-кліматичними умовами, що фіксується, насамперед, багатством харчових ресурсів цієї території у палеолітичний час. Про це свідчить частота знахідок плейстоценової фауни у регіоні, різноманітність складу фауністичних решток з розкопок стоянок та наявність жител з кісток мамонта. Останні, в свою чергу свідчать не тільки про насиченість регіону харчовими ресурсами, але і про такий важливий фактор, як забезпеченість території будівельним матеріалом. Про забезпеченість будівельними та, можливо, одночасно і харчовими ресурсами також свідчить пункт Бужанка 1, що є мамонтовим «кладовищем», яке було місцем неодноразових відвідин різнокультурними давніми колективами⁹. Вірогідно, судячи з наявності жител з кісток мамонта у Мізині та Пушкарях I, частим знахідкам кісток мамонта з річки та поруч, в давнину на Середній Десні таких пунктів було, як мінімум декілька. Окрім того, лесові острови правого берега Середньої Десни були прорізані глибокими розлогими балками, через що ця територія мала безліч зручних ділянок для облаштування поселень давніх людей.

⁸ Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите. *Питання археології Сумщини*: матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини» (Суми, квітень 1989 р.). Суми, 1990. С. 33-36; Милованова Н.А. Отчет об археологических обследованиях на территории Сумской области в 1990 году. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. експ. 1990/77.

⁹ Ступак Д.В. Дослідження епігравецьких стоянок півдня Середньої Десни. *Археологія*. 2011. Вип. 1. С. 51-68.

Зручність ділянок була обумовлена сукупністю різних факторів, як наприклад: доступність до води, гарний дренаж місцевості, на скільки вона прогрівається сонцем, захищеність від вітру та/чи те, наскільки ділянка, обрана під облаштування стоянки продувається від гнуса, тощо. Також, перспективність використання правобережжя Середньої Десни для людей палеоліту була обумовлена наявністю крем'яної сировини, яка в значній кількості присутня у крейдових відкладах. Їх відслонення добре представлені вздовж Десни. Загалом, на сьогодні, на правобережжі середньої течії Десни відомо більше 50 пунктів – свідчень перебування людини палеолітичного часу. І ця частина басейну Десни залишається надзвичайно перспективною для пошуку нових стоянок.

Територія східної частини басейну Сейму теж була добре забезпечена харчовими ресурсами та місцями для облаштування стоянок. Пам'ятки регіону демонструють доступність їх мешканцям різних видів крем'яної сировини¹⁰.

Що ж стосується західної частини басейну Сейму, то за даними палеонтологів, на досліджуваній території не відомо крупних мамонтових «кладовищ», але знахідки плейстоценової фауни і, зокрема, кісток мамонта є доволі частим явищем¹¹. Кількість таких місцезнаходжень продовжує поповнюватись. Нещодавно кістки мамонта були виявлені в річці Сейм, коло села Сафоновка, біля Путивля.

Більш зручними для облаштування стоянок є, насамперед, території бувших Путивльського та Глухівського районів. Специфіка рельєфу цієї території обумовлена західними відрогами Середньоруського підвищення. Ця територія має розгалужену мережу старих розлогих балок та мисів, зручних для облаштування стоянок.

Важливим для існування давніх людей була наявність джерел кам'яної і, насамперед, крем'яної сировини для виготовлення знарядь. В басейні Десни, кремій давні люди добували, переважно, з крейдових відслонень. Поклади крейди відомі і на території басейну Сейму у межах Сумської області. Частина родовищ навіть розробляється для промисловості, як наприклад Заруцьке родовище на Глухівщині. Проте, західна частина басейну Сейму ніколи не аналізувалася археологами з точки

¹⁰ Борисковский П.И. Палеолитические стоянки на территории Курска. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*. 1986. № 55. С. 64–81; Гвоздовер М.Д. Кремневый инвентарь Авдеевской верхнепалеолитической стоянки. *Восточный вестник*. Москва: Научный мир, 1998. С. 234–278; Чубур А.А. *Быки. Новый палеолитический регион и его место в верхнем палеолите Русской равнины*. Брянск, 2001. 132 с.; Ахметгалеева Н.Б. *Каменный век Посеймья: верхнепалеолитическая стоянка Быки-7*. Курск: Мечта, 2015. 254 с.

¹¹ Ковальчук О.М. До питання про особливості просторового розміщення викопних решток шерстистого мамонта (*Mammuthus primigenius* Blumenbach, 1799) та їх зв'язок з палеолітичними пам'ятками Сумської області. Мат-ли восьмої Сумської наукової історико-краєзн. конф. (29–30 жовтня 2009 р.). Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. С. 39–43; Ковальчук А.М. Палеозоологические исследования в Сумской области (исторический аспект). *Vestnik Zoologii*. 2012. № 46 (3). С. 223–228.

зору перспективності виявлення покладів кременю, які б були доступні людині палеоліту. Більш відомою і розповсюдженою кам'яною сировиною на цій території є кварцит. Цей матеріал має доволі якісні ізотропні дані і використовувався давніми людьми поруч із крем'яною сировиною. Кварцит присутній на багатьох стоянках верхнього палеоліту правобережжя середньої течії Десни. На стоянці Бужанка 2 його доля в кам'яних комплексах верхніх шарів перевищує 40%¹². Тож, такий матеріал, на територіях його концентрації, цілком міг використовуватись палеолітичним населенням.

Висновки. Отже, забезпеченість харчовими ресурсами у давнину, наявність зручних місць для облаштування стоянок та кам'яної сировини для виготовлення знарядь, переконливо свідчать, що є всі передумови для виявлення на західній, українській, частині басейну Сейму стоянок людини палеоліту. Слід цілком погодитись із висновком Н.О. Милованової, який був зроблений нею стосовно всієї Сумської області, що така невтішна ситуація із рівнем знань про палеолітичне минуле регіону є наслідком відсутності цілеспрямованих пошуків стоянок¹³. Отже, цілком очевидно є необхідність проведення цільових пошуків палеолітичних стоянок на території західної, української, частини басейну Сейму. Найбільш перспективними для таких робіт є правий берег Сейму та басейн його правої притоки – річки Клевень.

REFERENCES

- Akhmetgaleeva N.B. *Kamennyi vek Poseimya: verkhnepaleoliticheskaya stoianka Byki-7*. Kursk: Mehta, 2015. 254 s.
- Boriskovskii P.I. Paleoliticheskie stoianki na territorii Kurska. *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*. 1986. № 55. S. 64–81.
- Gvozdover M.D. Kremnevyy inventar Avdeevskoi verkhnepaleoliticheskoi stoianki. *Vostochnyi gravett*. Moskva: Nauchnyi mir, 1998. S. 234–278.
- Kovalchuk O.M. Do pytannia pro osoblyvosti prostorovoho rozmishchennia vykopnykh reshtok sherstystoho mamonta (*Mammuthus primigenius* Blumenbach, 1799) ta yikh zv'язok z paleolitychnymu pam'iatkamy Sumskoi oblasti // *Mat-ly vosmoi Sumskoi naukovoï istoriko-kraiezn. konf. (29–30 zhovtnia 2009 r.)*. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A.S. Makarenka, 2009. S. 39–43.
- Kovalchuk A.M. Paleozoologicheskie issledovaniia v Sumskoi oblasti (istoricheskii aspekt). *Vestnik Zoologii*. 2012. № 46 (3). S. 223–228.

¹² Ступак Д.В. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби верхнього палеоліту. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 10. С. 144–154.

¹³ Милованова Н.А. К вопросу о существовании палеолита на территории Сумской области. *Проблемы археологии Сумщины: тезисы докладов областной научно-практической конференции (Сумы, апрель 1989 г.)*. Сумы, 1989. С. 17–18; Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите. *Питання археології Сумщини: матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини» (Суми, квітень 1989 р.)*. Суми, 1990. С. 33–36.

- Milovanova N.A. K voprosu o sushchestvovanii paleolita na territorii Sumskoi oblasti. *Problemy arkheologii Sumshchyny*: tezisy dokladov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (Sumy, aprel 1989). Sumy, 1989. S. 17-18.
- Milovanova N.A. O zaselenii territorii Sumskoi oblasti v paleolite. *Pytannia arkheolohii Sumshchyny*: materialy nauk.-prakt. konf. «Problemy vyvchennia i okhorony pam'iatok arkheolohii Sumshchyny» (Sumy, kviten 1989 r.). Sumy, 1990. S. 33-36.
- Milovanova N.A. Otchet ob arkheologicheskikh obsledovaniiax na territorii Sumskoi oblasti v 1990 godu. *Naukovyi arkhiv IANAN Ukrainy*, f. eksp. 1990/77.
- Rudynskyi M.Ya. Do pytannia pro paleolitychnu znakhidku u s. Shapovalivtsi na Konotopshchyni. *Chetvertynnyi period*. 1930. Vyp. 1/2. S. 37-42.
- Stupak D.V. Nova verkhnopaleolitychna stoianka Buzhanka 2 u Podesenni. *Problemy arkheolohii Serednoho Podniprov'ia: Do 15-richchia zasnuvannia Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu*. Kyiv-Fastiv, 2005. S. 40-53.
- Stupak D.V. Doslidzhennia epihravetskykh stoianok pivdnia Serednoi Desny. *Arkheolohiia*. 2011. Vyp. 1. S. 51-68.
- Stupak D.V. Osoblyvosti vykorystannia kam'ianoi syrovyny naselenniam Serednoho Podesennia za doby verkhnoho paleolitu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2013. Vyp. 10. S. 144-154.
- Stupak D.V., Hrybchenko Yu.M., Komar M.S., Khlopachev H.A. Nova verkhnopaleolitychna stoianka Obolonna. *Epihravetski pam'iatky Serednoho Podniprov'ia. Arkheolohichniy almanakh*. 2014. № 31. S. 9-30.
- Chubur A.A. *Byki. Novyi paleoliticheskii region i ego mesto v verkhnem paleolite Russkoi ravniny*. Briansk, 2001. 132 s.
- Demay L., Vasyliiev P.M., Koulakovska L.V., Stupak D.V., Shydlovskiy P.S., Belyaeva V.I. Palaeolithic human societies during the Upper Pleniglacial through their relations with other animals in Ukrainian archaeological sites. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2020. Vyp. 37 (4). S. 82-93.
- Stupak D. Les assemblages lithiques du site epigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*. 2014. Vol. 118. P. 538-553.